

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ АРЕШТУ МАЙНА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF ASSET SEIZURE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Глушко Ю.М., адвокат, аспірант кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права

У статті здійснено дослідження історії розвитку інституту арешту майна у законодавстві, яке діяло на території сучасної України. Визначено, що інститут арешту майна у кримінальному провадженні пройшов еволюційний шлях розвитку від часів Київської Русі до сучасності. Обґрунтовано, що положення Руської правди та Литовських статутів ще не регламентували арешту майна як окремого процесуального заходу, проте містили норми, які дозволяли конфіскацію майна з метою відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Обґрунтовано, що інституалізація арешту майна відбулася із прийняттям Статуту кримінального судочинства 1864 року, де закріплювалися такі положення: судовий порядок вирішення питання про накладення арешту на майно; арешт накладався лише на майно обвинуваченого; дозволялося оскарження прийнятого рішення.

Зауважується, що за радянських часів відбулася переоцінка ставлення до права власності, а тому не було потреби унормовувати забезпечення майнових прав громадян. Певні зрушення відбулися з прийняттям КПК України 1960 року, але рішення про накладення арешту на майно приймалося стороною обвинувачення. Судовий контроль було визначено лише при накладенні арешту на вклади.

Доведено, що повноцінне формування інституту арешту майна у кримінальному провадженні пов'язано із прийняттям КПК України 2012 року. Встановлено, що КПК України 2012 року здійснив крок у напрямку гарантування прав людини під час вирішення питання про накладення арешту на майно шляхом запровадження змагальної процедури, яка полягає у наступному: рішення приймає слідчий суддя чи суд; забезпечується присутність сторін під час розгляду питання про накладення арешту на майно; передбачена можливість апеляційного оскарження прийнятого рішення або ж скасування арешту майна слідчим суддею, судом у зв'язку з його необґрунтованістю або коли відпала потреба у його подальшому застосуванні.

Ключові слова: накладення арешту на майно, кримінальне провадження, захід забезпечення кримінального провадження, обмеження права власності, становлення інституту арешту майна, слідчий суддя.

The article studies the history of the development of the institution of seizure of property in the legislation that operated on the territory of modern Ukraine. It was determined that the institution of seizure of property in criminal proceedings has passed the evolutionary path of development from the time of Kievan Rus to the present. It was substantiated that the provisions of the Ruska Pravda and the Lithuanian Statutes did not yet regulate the seizure of property as a separate procedural measure, but contained norms that allowed the confiscation of property in order to compensate for damage caused by a criminal offense.

It was substantiated that the institutionalization of seizure of property took place with the adoption of the Statute of Criminal Proceedings of 1864, which enshrined the following provisions: the judicial procedure for resolving the issue of seizure of property; seizure was imposed only on the property of the accused; it was allowed to appeal the decision.

It is noted that in Soviet times there was a reassessment of the attitude to property rights, and therefore there was no need to standardize the provision of property rights of citizens. Certain changes occurred with the adoption of the CPC of Ukraine in 1960, but the decision to seize property was made by the prosecution. Judicial control was determined only when seizing deposits.

It was proved that the full formation of the institution of seizure of property in criminal proceedings is connected with the adoption of the CPC of Ukraine in 2012. It is established that the CPC of Ukraine in 2012 took a step towards guaranteeing human rights when deciding on the seizure of property by introducing an adversarial procedure, which consists in the following: the decision is made by the investigating judge or court; the presence of the parties during the consideration of the issue of seizure of property is ensured; possibility of appeal against the decision is provided.

Key words: seizure of property, criminal proceedings, measures to ensure criminal proceedings, restriction of property rights, establishment of the institution of seizure of property, investigating judge.

Постановка проблеми. Арешт майна – це захід забезпечення кримінального провадження застосування якого обмежує конституційне право особи на недоторканність права власності. Відповідно до чинного законодавства позбавлення або обмеження права власності під час кримінального провадження здійснюється лише на підставі вмотивованого судового рішення, ухваленого в порядку, визначеному Кримінальним процесуальним кодексом (далі – КПК) України (ст. 16 КПК України) [1]. Втім, судова процедура обмеження права власності під час кримінального провадження в Україні була запроваджена лише з 2012 року. Цьому передував довгий шлях становлення та розвитку інституту арешту майна у кримінальному провадженні, обумовлений розвитком правових норм, які охороняли майнові права громадян.

Становлення та розвиток інституту арешту майна у кримінальному провадженні має тривалий шлях, тому його дослідження допоможе зрозуміти еволюцію цього заходу забезпечення кримінального провадження. Адже подальший розвиток та вдосконалення інституту арешту майна у кримінальному провадженні неможливий без

знання історії його виникнення та становлення, врахування негативних та позитивних моментів при подальшому вдосконаленні норм кримінального процесуального законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження та його генезу досліджували такі вчені як А. І. Баженова, І. В. Гловюк, Т. Є. Зелькіна, О. В. Капліна, Г. К. Кожевников, А. С. Котова, Л. М. Лобойко, В. В. Михайленко, С. М. Смоков, В. М. Тertiшник, Т. Г. Фоміна, В. І. Фаринник, О. Ю. Хабло та інші. Проте, поза увагою науковців залишилися окремі проблеми становлення та розвитку інституту арешту майна у кримінальному процесі.

Метою статті є дослідження історії розвитку інституту арешту майна у кримінальному провадженні з урахуванням його періодизації, а також визначення вектору його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження історії розвитку інституту арешту майна у кримінальному провадженні доцільно здійснювати в контексті розробленої науковцями періодизації розвитку кримінального судочинства.

чинства на території сучасної України. Цілком виправданим буде дотримання розробленої вченими системи періодизації генезису кримінального процесу в Україні, а саме: 1) становлення кримінального судочинства за часів Київської Русі та в період феодальної роздробленості; 2) кримінальне судочинство за часів приналежності українських земель до складу Литви, Польщі, Речі Посполитої; 3) кримінальне судочинство в Україні періоду приналежності її до складу Російської та Австро-Угорської імперій; 4) кримінальне судочинство в Україні періоду приналежності її до складу Російської та Австро-Угорської імперій; 5) кримінальне судочинство в період відродження та розбудови української державності; 6) кримінальне судочинство радянського періоду; 7) кримінальне судочинство України в сучасних умовах розбудови правової держави [2; 3].

Слід також враховувати, що розвиток інституту накладення арешту на майно тісно пов'язаний з інститутами обшуку та виїмки, адже розвивався саме з необхідності впорядкування вирішення частки вилучених речей після проведення обшуку, виїмки, огляду, з необхідності відшкодування завданої шкоди чи притягнення до кримінальної відповідальності [4, с. 304].

Так, на території Київської Русі першим писаним джерелом права цілком обґрунтовано вважається Руська правда. Відповідно до вказаного джерела для території Київської Русі притаманним був приватно-позовний (або обвинувальний судовий процес), який передбачав, що обвинувачем був сам потерпілий. Це обумовлювало те, що права, порушені кримінальним правопорушенням, відновлювалися діями обвинуваченого, який був приватною особою. Втім, як справедливо зауважує А. І. Баженова, в нормах Руської правди не було положень, які були прообразом заходів забезпечення кримінального провадження у вигляді позбавлення особи права на відчуження, розпорядження, користування майном, якщо воно є доказом злочину або з метою подальшого забезпечення компенсації завданої майнової шкоди. Але вже в наявності конфіскація як міра кримінального покарання. Так, вищою мірою покарання в Руській правді були потік і пограбування, коли щодо майна правопорушника здійснювалася конфіскація, а його разом із сім'єю виганяли за межі общини або обертали на рабів [4, с. 303]. Зокрема, в Просторовій редакції Руської правди визначено: «якщо хто стане без причини на розбої ... то за злочинця люди не платять, а видадуть його самого на потік ... і пограбування всього майна» (статті 7, 35, 83) [5, с. 45].

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що зародження інституту накладення арешту на майно відбулося за часів Київської Русі саме у в нормах Руської правди. Хоча арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження не був відомий цій пам'ятці вітчизняного права.

За часів приналежності українських земель до складу Литви, Польщі та Речі Посполитої відбувається активна кодифікація права. Так, за часів перебування України у складі Великого князівства Литовського були видані Статути 1529, 1566 і 1588 років, які регулювали соціальні, економічні і політичні відносини, питання суспільного і державного ладу, судової системи, галузевих норм права. Зокрема, у Статуті Великого князівства Литовського 1529 р. були визначено окремі заходи процесуального примусу та вказано, що «якщо б хто-небудь не допустив шукати викрадені речі чи відбив полічне, а це було би доказано сторонніми людьми, з якими потерпілий прийшов зробити обшук у домі підозрюваного, то винний, будь то шляхтич чи проста людина, повинен платити стільки, скільки вкаже потерпілий під присягою, а також здійснити винагороду за побою згідно зі становим становищем того, кого побили» [6].

За часів Гетьманщини кримінальне судочинство не зазнало істотних змін. В той період часу, здебільшого, послуговувалися нормами Литовських статутів.

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що окремих норм, які б регламентували процесуальний порядок накладення арешту на майно, Литовські статuti не містили. Проте, як нормами Руської правди, так і Литовським статутами були відомі положення, які дозволяли конфіскацію майна з метою відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

На переконання дослідників інституту арешту майна, він остаточно сформувався наприкінці дев'ятнадцятого сторіччя. Як зауважує А. С. Котова, саме зі Статутом кримінального судочинства 1864 року можна пов'язувати формування інституту накладення арешту на майно, оскільки в ньому з'явилися не лише норми, що передбачали процедуру арешту, а й використовувалася термінологія, якою ми послуговуємося й зараз [7, с. 288].

Так, у ст. 268 Статуту кримінального судочинства було визначено, що у разі необхідності прийняття невідкладних заходів грошового стягнення, яке може бути накладено на обвинуваченого, або позову про винагородження за шкоду та збитки, що були понесені його діями, судовий слідчий звертається з поданням про накладення заборони або арешту на майно до окружного суду [8].

Тобто, арешт накладався на майно з метою відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням або з метою виплати обвинуваченим грошового стягнення. Варто зауважити, що на речові докази арешт не накладався. Порядок їх збирання, приєднання до кримінального провадження та зберігання був передбачений окремими нормами. Зокрема, відповідно до положень ст. 376 Статуту кримінального судочинства особам, у яких «взяті предмети» як речові докази, судовий слідчий зобов'язаний був на їх вимогу надати «в тому розписку». Їх долю вирішував суд під час постановлення вироку [9, с. 16].

Разом з цим, як зауважує А.С. Котова, зважаючи на правообмежувальний характер арешту майна, у Статуті кримінального судочинства були визначені такі процесуальні гарантії його застосування: 1) арешт міг накладатися лише на майно обвинуваченого; 2) судовий порядок застосування арешту майна; 3) закріплювалося також право оскарження рішення про накладення арешту на майно або відмову в цьому [7, с. 288]. Втім, сам порядок накладення арешту на майно визначався цивільним процесуальним законодавством.

У період відродження та розбудови української державності за часів Української Народної Республіки, Гетьманської держави, Української Народної Республіки часів Директорії (1917–1920) кримінальне судочинство не зазнало суттєвого оновлення [2, с. 73–74]. Як слушно відмічає В. В. Землянська, що оскільки побудова власного законодавства – довготривалий процес, то Центральна Рада прийняла закон про правонаступництво від 25 листопада 1917 року, згідно з яким усі російські закони, видані до 27 жовтня 1917 року, залишалися чинними, а Центральна Рада мала право видавати нові закони та скасовувати старі від імені Української Народної Республіки [10, с. 9–10].

Для кримінального процесуального законодавства радянського періоду притаманною є переоцінка відношення до права власності та відсутність уваги до забезпечення майнових прав громадян. Так, відповідно до Декрету від 16 квітня 1920 року «Про реквізиції і конфіскації», конфіскацією вважається безоплатне примусове відчуження державою майна, що знаходиться у володінні приватних осіб і товариств. Право конфіскації належить органам влади, а також Президії Всеросійської Надзвичайної Комісії, Револьюційним Трибуналам і Народним Судам, які застосовують цей захід як покарання. Револьюційні Трибунали і Народні Суду свої постанови про конфіскацію вносять у судові вирoki. Під час кожної реквізиції, конфіскації й арешту майна складається в момент відібрання особливий акт із точним зазначенням: 1) формальних підстав, за якими вони проводяться; 2) реквізова-

ного, конфіскованого або арештованого майна. Власнику реквізованого або конфіскованого майна видається не пізніше трьох днів копія вищезазначеного акту [11].

Як вірно відмічає А. І. Баженова, у зв'язку із переоцінкою ставлення до права власності радянська держава не вважала за необхідне унормувати забезпечення майнових прав громадян. Між тим, у першому КПК УСРР 1922 р. норми, які б передбачали можливість накладення арешту на майно, все ж були закріплені, проте процесуальний порядок нормативного регулювання арешту майна був фрагментарним та далеко неповним [4, с. 305].

Після прийняття 31 жовтня 1924 року Основ кримінального судочинства СРСР і союзних республік, а 23 жовтня 1927 року – «Положення про судострій УСРР», 27 липня 1927 р. було затверджено новий КПК. Втім, його зміст відображав тенденцію посилення силового тиску держави на суспільство [12, с. 338].

Зміни у регламентації процесуального порядку накладення арешту на майно відбулися після прийняття КПК УСРР 1960 року. У нормах цього Кодексу відносно детально регламентувався порядок накладення арешту на майно. Зокрема, відповідно до ст. 125 КПК 1960 року, слідчий за клопотанням цивільного позивача або зі своєї ініціативи зобов'язаний ужити заходів щодо забезпечення заявленого в кримінальній справі цивільного позову, а також можливого в майбутньому цивільного позову, склавши про це постанову. У справах про злочини, за які кримінальним законом передбачена конфіскація майна, слідчий був зобов'язаний ужити необхідних заходів щодо забезпечення виконання вироку в частині можливої конфіскації майна, склавши про це постанову [13]. А відповідно до ст. 126 КПК 1960 року «Забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна провадиться шляхом накладення арешту на вклади, цінності та інше майно обвинуваченого чи підозрюваного або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії, де б ці вклади, цінності та інше майно не знаходилося, а також шляхом вилучення майна, на яке накладено арешт. Накладення арешту на вклади зазначених осіб проводиться виключно за рішенням суду. Майно, на яке накладено арешт, описується і може бути передане на зберігання представникам підприємств, установ, організацій або членам родини обвинуваченого чи іншим особам. Особи, яким передано майно, попереджаються під розписку про кримінальну відповідальність за його незбереження. ... Арешт майна і передача його на зберігання оформляються протоколом, який підписується особою, що проводила опис, понятими і особою, яка прийняла майно на зберігання. До протоколу додається підписаний цими особами опис переданого на зберігання майна. ... Накладення арешту на майно скасовується постановою слідчого, коли в застосуванні цього заходу відпаде потреба» [13].

Хоча КПК України 1960 року і сприяв розвитку інституту арешту майна у кримінальному провадженні, проте невіршеними залишалася низка питань: відсутність сталої термінології, непослідовність законодавця у структуруванні нового законодавства не сприяли формуванню стрункої теорії та забезпеченню єдності поглядів учених на певні наукові проблеми [9, с. 30].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що, незважаючи на певний прогрес у регламентації інституту арешту майна у кримінальному судочинстві, негативним є те, що рішення про обмеження права володіти чи користуватися певним майном приймалося стороною обвинувачення. Судовий контроль було визначено лише при накладенні арешту на вклади обвинуваченого чи підозрюваного або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії.

Суттєві зрушення в бік гарантування права володіння майном відбулися під час прийняття КПК України

2012 року. Цьому заходу забезпечення кримінального провадження присвячена глава 17 (статті 170–175) КПК України, де визначено, що арештом майна є тимчасове, до скасування у встановленому КПК України порядку, позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом кримінального правопорушення, підлягає спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна [1].

Арешт майна допускається з метою забезпечення: 1) збереження речових доказів; 2) спеціальної конфіскації; 3) конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи; 4) відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення (цивільний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди [1].

Клопотання про арешт майна розглядається слідчим суддею, судом не пізніше двох днів з дня його надходження до суду, за участю слідчого та/або прокурора, цивільного позивача, якщо клопотання подано ним, підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, і за наявності – також захисника, законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Неприбуття цих осіб у судові засідання не перешкоджає розгляду клопотання (ч. 1 ст. 172 КПК України) [1].

Окрім цього, ухвала про арешт майна або відмову в ньому підлягає апеляційному оскарженню відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 309 КПК України. Арешт майна має бути скасованим, у випадках, коли відпали підстави його застосування або арешт було накладено необґрунтовано [1].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що КПК України 2012 року здійснив крок у напрямку гарантування прав людини під час вирішення питання щодо накладення арешту на майно шляхом запровадження змагальної процедури, яка полягає у наступному:

- рішення про накладення арешту на майно приймається об'єктивним спостерігачем, яким є слідчий суддя чи суд;
- гарантування присутності сторін під час вирішення питання про накладення арешту на майно та їх участь у доказуванні чи спростуванні підстав його застосування;
- можливість оскарження прийнятого рішення у апеляційному порядку.

Висновки. Інститут арешту майна у кримінальному провадженні пройшов еволюційний шлях розвитку від часів Київської Русі до сучасності. Положення Руської правди та Литовських статутів ще не регламентували арешту майна як окремого процесуального заходу, проте містили норми, які дозволяли конфіскацію майна з метою відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Інституалізація арешту майна відбулася із прийняттям Статуту кримінального судочинства 1864 року. Втім, за радянських часів відбулася переоцінка ставлення до права власності, що призвела до відсутності гарантування майнових прав громадян, зокрема і під час кримінального провадження. Певні зрушення відбулися з прийняттям КПК України 1960 року. Проте, повноцінне формування інституту арешту майна у кримінальному провадженні слід пов'язувати із прийняттям КПК України 2012 року. Вдосконалення інституту арешту майна полягало у запровадженні змагальної судової процедури прийняття рішення про накладення арешту на майно, можливості його оскарження в апеляційному порядку, скасування арешту майна слідчим суддею, судом у зв'язку з його необґрунтованістю або коли відпала потреба у його подальшому застосуванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : затв. Законом України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17?find=1&text#Text>
2. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 512 с.
3. Зеленський С. М. Історія та перспективи вирішення кримінальних справ у судовому порядку в Україні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Право. 2011. № 2 (4). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11zsmprvu.pdf>.
4. Баженова А. І. Генезис і розвиток інституту арешту майна у кримінальному процесі. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 302–307.
5. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навч. посіб. / уклад. Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тація. Харків : Право, 2014. 344 с.
6. Статути великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 2 Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Анотація / за ред. С. Ківа-лова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2003. 560 с.
7. Котова А. С. Становлення інституту накладення арешту на майно в кримінальному процесі. *Порівняльно-аналітичне право: електрон. наук. Фахов. вид.* Ужгород, 2017. № 4. С. 287–291.
8. Уставъ уголовного судопроизводства. Систематический комментарий. При участии: А.Ф. Кони, В.К. Случевского и др. Москва. Издательство М.М. Зива, Типография А. И. Мамонтова. 1914. Вып. III. 944 с.
9. Котова А. С. Процесуальний порядок арешту майна у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2020. 270 с.
10. Землянська В. В. Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, гетьманату Скоропадського та Директорії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2002. 20 с.
11. Декрет від 16 квітня 1920 року Ради Народних Комісарів «Про реквізиції і конфіскації». URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_594.htm.
12. Історія держави і права України : підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) та ін. ; за ред А.С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 512 с.
13. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон України від 28. 12. 1960 р. № 1001-05. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text>